

Jan Gromnicki

Jeszcze o badaniach ogrodów i parków zabytkowych z zastosowaniem metody archeologicznej

W numerze 19. z 2006 roku „Wiadomości Konserwatorskich” ukazał się artykuł Tadeusza Morysińskiego przedstawiający możliwości archeologii w odtwarzaniu pierwotnego stanu rozplanowania założeń ogrodowych, głównie na przykładzie prac w Wilanowie. Były one prowadzone w latach 2003-2006 z ramienia Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków, pod kierunkiem doświadczonego archeologa, mgr. Andrzeja Gołębniaka, autora szeregu prac archeologicznych, m.in. badań zamku w Pułtusku, w Gdańsku oraz w Norwegii, w których autor artykułu, jak wynika z tekstu, również uczestniczył¹. Omawia też w swym artykule pokrótce badania Andrzeja Koli z Uniwersytetu im. Mikołaja Kopernika w Toruniu, prowadzone w ogrodzie pałacu Branickich w Białymstoku, oceniając jednak ich wyniki jako nie w pełni przydatne do poznania układu pierwotnego założenia tego ogrodu, jakkolwiek podkreśla fakt, że po raz pierwszy w Polsce byłyby one wykorzystane w realizacji projektu rewitalizacji². Cytuje również dwa kolejne przykłady stosowania metody archeologicznej w tego rodzaju badaniach, tj. prace Ireny Kutyłowskiej z Uniwersytetu im. Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, dotyczące urządzeń wodociągowych i nawadniających ogród w parku Czartoryskich w Puławach oraz relację J. Tomali na temat przeprowadzenia prac w parku zamkowym w Oporowie³. Podaje też dwa przykłady prac wykopaliskowych prowadzonych we Włoszech, a więc w ogrodzie willi Hadriana w Tivoli w roku 1870 oraz w ogrodach Pompei w początkach i około połowy XX wieku. Ponadto wspomina o szere-

gu innych prac prowadzonych na terenie Niemiec i Wielkiej Brytanii, nie cytując jednak źródeł, z których pochodzą te informacje, oprócz opracowania dotyczącego Hampton Court. Wspomina też o pracach polskich w parkach Mużakowskim i Mysławickim, także nie cytując ich autorów oraz powstałych w ich wyniku opracowań.

Autor ocenia prace prowadzone w Białymstoku i Wilanowie jako początki współpracy polskich archeologów i architektów krajobrazu, zaś prace w parku wilanowskim jako dokonanie przełomowe w tym zakresie. Nie umniejszając tych ocen, w szczególności odnośnie do przytoczonego faktu konsekwentnej współpracy z architektami zieleni, jak również niewątpliwie przemyślanej, precyzyjnej i zapewne perfekcyjnej dokumentacji, z czego znany jest wśród polskich archeologów kierownik tych badań, podkreślić należy raz jeszcze rolę wytrawnej znawczyni, badaczki problematyki ogrodów zabytkowych i autorki wielu opracowań studialnych oraz projektowych, mgr inż. Danuty Sikory.

Warto jednak przypomnieć fakt istnienia w przeszłości, dalszej i bliższej, szeregu innych dokonań w tej dziedzinie, jak również udziału w nich licznych archeologów i innych specjalistów, przytaczając odnośną literaturę. Nie umniejsza to oczywiście zasług nieistniejącego już Ośrodka Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, jak też Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków w odniesieniu do badań ogrodu Branickich i innych obiektów. Obie te instytucje w krótkim czasie, z uwzględnieniem bogato udostępnionej doku-

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

mentacji, opublikowały wyniki tych prac, co jest szczególnie istotnym i wcale nieczęstym zjawiskiem. Przypomnienie uprzednio prowadzonych badań i prac wykopaliskowych w parkach i ogrodach zabytkowych może być nie mniej przydatne w odniesieniu do programowania odpowiednich założeń badawczych dla innych aniżeli monumentalne i stosunkowo dobrze zachowane obiekty, jakimi są ogrody w Wilanowie i częściowo przynajmniej w Białymstoku. Przywołanie wkładu i dorobku poprzedników, w zasadzie pionierów tego rodzaju badań na terenie Polski, działających w skromniejszych ramach, przy nieraz ograniczonych możliwościach, wydaje się także swego rodzaju obowiązkiem. Odwołam się więc, obszernie cytując zebrane i stosunkowo niedawno opublikowane dane (jednak jak widać, w mało znanym zbiorze), do dawniejszej literatury przedmiotu oraz niektórych dokumentacji archiwalnych (zresztą znajdujących się obecnie w archiwach KOBiDZ). Dokonując w roku 2002, na zasadzie *relata refero*, podsumowania stanu badań archeologicznych, prowadzonych w obszarze parków i ogrodów zabytkowych w księdze pamiątkowej profesora Tadeusza Poklewskiego, założył sobie autor cel, jakim było przypomnienie dokonań polskich archeologów w tym zakresie⁴, w miarę możliwości wyczerpujące literaturę przedmiotu. Tak się jednak złożyło, że w zbiorze tym znalazło się również opracowanie dr Marii Żemigalę⁵, zaś po jego ukazaniu się okazało się możliwym uzupełnienie bibliografii zagadnienia o kolejne jeszcze doniesienia. Tak więc wobec tego, że jak się okazuje, dorobek wcześniejszych badań archeologicznych w obszarze parków i ogrodów zabytkowych nie jest wystarczająco znany, warto zapewne przedstawić – w miarę pełną – informację o początkach i przebiegu tych prac.

Być może jednak warto też przytoczyć stwierdzenie zawarte we wstępie do poprzedniego opracowania, z którego nie zamierzamy się w zasadzie wycofywać, że ogród jest kompozycją, której przedmiot stanowi przede wszystkim roślinność, a więc materiał żywy⁶, wobec czego możliwości badawcze archeologii są siłą rzeczy ograniczone i dotyczyć mogą tylko niektórych śladów i pozostałości związanych z architekturą ogrodową, pewnych aspektów rozplanowania, a tylko wyjątkowo, w miarę szczególnych potrzeb, niektórych innych kwestii i problemów, jak śladów roślinności. Natomiast oczywistą i godną podtrzymania jest teza o niezbędności interdyscyplinarnego postępowania, tak w zakresie tworzenia programu badań, interpretacji wyników na poszczególnych ich etapach, jak też ich końcowych efektów. Archeologia więc, nie umniejszając wcale jej walorów poznawczych i możliwości, ma w tych badaniach określoną po-

zycję. W przedstawionym niżej opracowaniu, dla lepszej ilustracji osiągniętych przez archeologów wyników, pozwolimy sobie przypomnieć, przynajmniej niekiedy, ogólną problematykę badawczą ogrodów i parków, o których będzie mowa.

Początki badań założeń ogrodowych z zastosowaniem metody archeologicznej datować można na lata 1967-1968. Tak więc o ponad dwadzieścia lat wyprzedzają one prace prowadzone w ogrodzie pałacu Branickich w Białymstoku. W roku 1967, w wyniku propozycji krakowskich historyków sztuki, T. Holcerowej i B. Kleszczyńskiej, na zlecenie wojewódzkiego konserwatora zabytków w województwie kieleckim, A. Michałowskiego, T. Dębowski i M. Mysza z Pracowni Archeologiczno-Konserwatorskiej Oddziału PP Pracowni Konserwacji Zabytków w Krakowie rozpoczęły prace archeologiczne w ogrodzie Pałacu Biskupiego, dziś siedziby Muzeum Narodowego w Kielcach, położonego na górującym nad miastem wzgórzu katedralnym. Ogród założony centralnie na wschód od pałacu, na stoku wzgórza, otoczony murem z czterema bramami, przylega od zachodu do elewacji pałacowej. Na podstawie dokumentów z lat 1645-1668 i 1746 uważano, że był to ogród włoski, co potwierdzają XIX-wieczne plany Kielc i rysunki Ordy, uwzględniające rozplanowanie kwater. Składał się z części ozdobnej i oddzielonego od niej „drewniaka” a także „ogródka małego”. W inwentarzach występują też: pomarańczarnia, figarnia, „inspekt zimowy”, cekhaus i dom ogrodnika. W sto lat po założeniu ogrodu odnotowano istnienie części usługowej i reprezentacyjnej z alejami lipową oraz grabową, nasadzonymi równolegle do biegu murów. Znajdowały się w nich trzy altany. Centrum stanowił kwadrat podzielony na cztery kwatery, obwiedziony darniami i szkarpami. Wzdłuż murów założono małe ogródki z drzewami owocowymi, a około połowy XVIII w. wyodrębniono osobną część z pomarańczarnią. W XIX wieku zespół przejęły władze carskie na szpital wojskowy⁷. Plan z roku 1872 potwierdza stan zaniedbania ogrodu, pozostał jednak układ sześciokwarterowy i klomby przy pałacu. W 1864 r. przeprowadzono jego rekonstrukcję, zmieniając układ alejek, co zaburzyło ostatecznie pierwotną koncepcję. Pozostawiono tylko jeden rząd lip. W miejscu dawnych kwater kwiatowych postawiono budynek gospodarczy. Po drugiej wojnie światowej ogród popadł w daleko idące zaniedbanie.

Jako cel prac archeologicznych postawiono odtworzenie poziomów użytkowych wzgórza w obszarze ogrodu, lokalizację fundamentów budynków gospodarczych z XIX wieku i wcześniejszych budowli oraz odtworzenie biegu ścieżek i alei. W zachodniej części ogrodu wykonano cztery wykopy

przy „baszcie prochowej”, odkrywając fundament XX-wiecznego lazaretu, dokonano też, zakładając w latach 1967–68 aż 40 wykopów, rozpoznania pierwotnego ukształtowania terenu. Uzyskano szereg dalszych danych odnośnie do lokalizacji zabudowy gospodarczej, nie wniesiono jednak wiele do kwestii rozplanowania samego ogrodu, czego powodem było ukształtowanie terenu, jego niwelacje, lecz również występująca miejscami duża grubość warstwy próchnicy. Dla rekonstrukcji założenia ogrodowego okazały się więc w zasadzie wystarczającymi dane ikonograficzne i zapisy inwentarzy. Katalog pytań dla prac archeologicznych pochodził od historyków sztuki. Trudne warunki terenowe i konieczność samodzielnego precyzowania programu badań miały wpływ na ich wyniki⁸.

Także w roku 1967 J. Kozak z tej samej krakowskiej Pracowni Archeologicznej PP PKZ rozpoczął prace wykopaliskowe związane z kompleksowymi badaniami i konserwacją adaptowanego na Dom Pracy Twórczej PAN dworu w Mogilanach, położonego na południe od Krakowa⁹. Istnienie tu renesansowej siedziby Spytka Jordana spowodowało zainteresowanie tym zespołem G. Ciołka i J. Bogdanowskiego. Ogród w swojej XIX- i XX-wiecznej postaci tworzył układ sześciopolowy z polem środkowym tworzącym centrum kompozycji i kolistym klombem w miejscu dawnych kwater. Całość poprzedza pole usytuowane w części zachodniej, pod skarpą terasy ogrodowej, gdyż dwór z ogrodem położone są na kulminacji wzgórza. Wobec faktu, że obecny dwór nie leży na osi ogrodu, przypuszczano od dawna, analizując założenia renesansowe i barokowe, że musiał on znajdować się w nieco innym położeniu. G. Ciołek charakteryzuje typowe dla rejonu Krakowa założenie renesansowej willi z ogrodem jako posiadające sześć kwater w dwu traktach i symetryczny podział parteru. Ogród w Mogilanach wyróżniał się według tego autora wykorzystaniem walorów położenia i umiarem w tworzeniu kompozycji. Sztuczny taras na grzbiecie wzgórza został podzielony kwaterami. Dwa ramiona grabowych bindaży spięto – co było jednak hipotezą – od strony stoku balustradą, tworząc obramienie dla perspektywy Tatr, których panorama widoczna jest stąd przy ładnej pogodzie. Na osi poprzecznej skrzydła szpalerów rozdzielały cztery sady, zamknięte żywopłotami. Rozwiązanie to, autorstwa zapewne Rindolfiego, znalazło się w opisie Mikołaja Reja.

Wschodnia część użytkowana była w XIX wieku jako ogród i teren gospodarczy. Nie są dokładnie znane ich przemiany w XIX i XX wiekach. Wiadomo jedynie, że na planie z roku 1924 nie istnieje już taras południowy, a w miejscu dawniejszych kwater znajduje się kolisty klomb. Drugi położony jest na

osi północnej elewacji dworu, dociera do niego aleja dojazdowa od drogi krakowskiej. Prawdopodobnie założenie ogrodowe Spytka Jordana z XVI/XVII w. miało charakter osiowy na planie geometrycznym. Nie zachowały się nasadzenia drzew z tego czasu. Stąd, jako cel prac archeologów, oprócz zadań związanych z samym dworem i odczytaniem faz jego rozbudowy, przyjęto poszukiwanie dworu renesansowego i niezachowanej zabudowy gospodarczej, ponadto odtworzenie konfiguracji i lokalizacji ogrodu geometrycznego, związanej z nim małej architektury oraz wyjaśnienie roli wału ziemnego na skraju terasy. Ponadto dokonanie próby określenia relacji między elementami architektury dworu a fazami rozwoju ogrodu, wyjaśnienie funkcji zachowanych elementów balustrady (luźno rozrzuconych tralek), czasu powstania altany w północnej części szpaleru zachodniego, chronologii i roli występujących na terenie parku, luźno leżących ciosów kamiennych. Ponieważ opracowanie wyników tych badań autorstwa J. Kozaka jest niedostępne w archiwach PAN i PP PKZ oraz Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków, informację – siłą rzeczy skrótową – o ich wynikach oparto na podsumowaniu całości badań interdyscyplinarnych założenia autorstwa M. Dayczak-Domanasiewicz, zamieszczonym w opracowaniu historyczno-architektonicznym dotyczącym Mogilan, zawierającym wnioski konserwatorskie, w tym postulaty dla badań archeologicznych (przedstawione przez autorkę jako ich konsultantkę) w zakresie historii założenia oraz sformułowania problemów badawczych¹⁰.

Według tego opracowania, oprócz prac związanych z badaniami architektury dworu, wykonano szereg wykopów archeologicznych mających na celu wyłącznie wyjaśnienie szeregu problemów ogrodu i parku, tj. w zamknięciu szpaleru grabowego, na osi symetrii ogrodu ku skarpie południowej i na samej skarpie. W pobliżu centrum ogrodu ujawniono trzy fazy „osadnicze”, najstarszą związaną z działalnością Jordana, kolejną z materiałem rozbiórkowym XVI/XVII-wiecznym oraz późniejszą. Stosunkowo mała ilość materiału ruchomego świadczy zdaniem autorów badań o tym, że przez cały czas funkcjonował tu ogród. W północnej części parku odkryto pozostałości barokowego, kamiennego muru o przebiegu wschód-zachód. Nie zidentyfikowano konstrukcji balustrady, a znalezione traleki zinterpretowano jako niewykorzystane do realizacji materiały, nie wiążąc ich z południowym, XIX-wiecznym tarasem dworu. Zachowane w parku ciosy określono jako użyte wtórnie i stanowiące zapewne fundament altany ogrodowej. Odkryto fundamenty zabudowy gospodarczej. Potwierdzono istnienie na południe od dworu okrągłego klombu oraz czterech romboidalnych traw-

ników, a ponadto wału ziemnego zamykającego założenie ogrodowe od strony południowej.

Także w roku 1968 Z. Pyzik z Muzeum Świętokrzyskiego (obecnie Muzeum Narodowego) w Kielcach przeprowadził badania w ogrodzie klasztoru oo. Cystersów w Jędrzejowie w ówczesnym województwie kieleckim. W wykopach (rowach, jak można się domyślać z tekstu), o łącznej długości 220 m, odkryte zostały liczne zabytki ruchome, ułamki ceramiki i przedmiotów metalowych oraz fragmenty szklane, datowane przez niego na wieki XII-XIV. Udało się też zlokalizować pozostałości piaskowcowych ław, stanowiące pozostałości XVIII-wiecznego lektorium na wolnym powietrzu, a także fundament muru ceglanoego. Prace te doprowadziły również – według autora sprawozdania – do „rekonstrukcji morfologii terenu” oraz stwierdzenia faktu dokonywanych w obrębie ogrodu niwelacji¹¹. Badania te były kontynuowane przez profesora A. Kolę z UMK w Toruniu w roku 1996 na zlecenie Ośrodka Ochrony Zabytkowego Krajobrazu w Warszawie¹², z udziałem specjalistów z różnych dyscyplin. Jak z nich wynika, zapewne w XVIII w. ukształtowany tu został, częściowo zachowany do dziś, ogród opacki.

Kwaterowy układ z krzyżującymi się alejami mógłby sugerować jego XVI-wieczne pochodzenie. Wyniki badań dendrologicznych oraz obecność kolistych ław sugerują datowanie go na wiek XVIII. Klasztor zaczął podupadać od roku 1800, po wielkim pożarze. W roku 1817 następuje jego kasata i przejęcie przez państwo, zaś w roku 1858 przekazanie Reformatom. Należy przypomnieć że już Jan Długosz wzmiankuje istnienie tu ogrodu z przepływającym strumieniem, natomiast G. Ciołek dopuszczał istnienie XVIII-wiecznego barokowego ogrodu włoskiego, choć za J. Bogdanowskim skłonny był ostatecznie datować go na wiek XVII¹³. Zdaniem A. Koli poglądy te mogą znaleźć uzasadnienie w planigrafii drzew i zachowanych elementach architektury ogrodowej. Ogród bowiem otoczony jest od wschodu i północy ceglany murem z dwiema narożnymi basztami, od wschodu ograniczony polem, zaś od południa ogrodzeniem. Między klasztorem a ogrodem, na jego osi, znajduje się trawnik. Ogród usytuowany jest na czterech tarasach na osi północ-południe, na planie niemal kwadratu i składa się z boskietu oraz tarasu dolnego. Całość łączy ścieżka o przebiegu północ-południe, przecinająca kolejne tarasy. Parter główny obejmuje trzy trawiaste tarasy, środkowy jest dłuższy, zaś parter północny posiada półkoliste wysunięcia. Taras południowy ogranicza ogrodzenie i szkarpa, od wschodu, północy i zachodu otaczają go źle zachowane szpalery grabowo-lipowe ze ścieżkami. Główny parter tworzy rodzaj boskietu

w formie podkowy, ograniczony jest od północy murem ze strzelnicami i basztami. Jedynie taras niższy pełni obecnie funkcje ogrodu ozdobnego. W inwentarzach z roku 1802 i lat następnych wymieniana się dwa ogrody: kuchenny i „fruktów”, występują też oranżeria i figarnia. Plan z roku 1865 daje pogląd na rozplanowanie całości założenia klasztoru.

Dla celów badań archeologicznych wykonano plan sytuacyjny w skali 1:250 z naniesieniem drzew i zachowanych elementów architektury. Naniesiono na niego 10 wykopów archeologicznych wykonanych w obszarze 1,4 ha. Miały one charakter rowów sondażowych w układzie północ-południe i wschód-zachód o długości 15-40 m; założono 4 sondáže archeologiczne. Twardy grunt nie pozwolił na pełną realizację zamierzenia, rozpoznano jednak układy stratygraficzne w obszarze założenia. Realizując zamierzenia badawcze uchwycono najpewniej układ alei o szerokości 2 m, wiodącej do bramy centralnej, datowanej pośrednio na XVIII wiek. W południowo-wschodniej części ogrodu zlokalizowano fundament drugiej bramy. W konkluzji autor sprawozdania stwierdza, że badania nie ujawniły śladów kompozycji ogrodu, niemniej, gdyby wykopy mogły mieć charakter szerokopłaszczyznowy, wyniki może byłyby lepsze¹⁴.

Badania na terenie parku w Puławach rozpoczął A. Cichomski z PP PKZ w Lublinie w roku 1976, w zakresie małej architektury, odkrywając m.in. „schody angielskie” z XVII wieku. Kontynuowała je I. Kutyłowska z Katedry Archeologii UMCS w Lublinie, całość prowadzona była pod kierunkiem doc. dr. Jana Gurby. Te ostatnie prace objęły problem XVII-wiecznych wodociągów i urządzeń nawadniających ogród pałacowy oraz przyniosły również interesujące wyniki¹⁵.

Profesor A. Kola, na zlecenie Ośrodka Ochrony Zabytkowego Krajobrazu w Warszawie, przeprowadził też badania archeologiczne w ogrodzie zamkowym w Oporowie koło Kutna. W 1844 r. bowiem W. Gawarecki relacjonuje fakt istnienia tu sadu owocowego i ogrodu angielskiego o powierzchni około 10 ha, ciągnącego się równoległe do sadu, poza fosą, który „zaopatrzone jest dobozem krzewów i roślin kwiatowych zagranicznych”. Z XVII w. może pochodzić czworokątny ogród kwaterowy, którego układ czytelny jest do dzisiaj, być może w XVIII w. istniał tu ogród barokowy. Opis Gawareckiego nasunął G. Ciołkowi podejrzenie, że mógł istnieć tu ogród renesansowy, co biorąc pod uwagę historię założenia, wydaje się dość prawdopodobne. W obrębie dziedzińca gospodarczego istniały też oranżeria i winnica. Ogród angielski ograniczał od wschodu kanał z płynącą wodą¹⁶.

Jako cel badań archeologicznych prowadzonych na wschód od zamku, na wolnym od drzew obszarze – prostokątnym placu – określono próbę odtworzenia faz przekształceń parku od XV do XIX w., lokalizację obiektów architektonicznych, takich jak „pawilon orientalny” i mostki, oraz zasięgu „dziedzińca wielkiego” zamku. Z inicjatywy archeologów wykonano też analizy palinologiczne i dendrologiczne. W obszarze badań przeprowadzono szereg rowów sondażowych o szerokości 0,5 m i długości 50-60 m, w układzie wschód-zachód i północ-południe, przecinając nimi część placu między szpalerami drzew i uzyskując wiedzę o prowadzonych tu poprzednio pracach niwelacyjnych i istniejących nawarstwieniach. W północno-zachodniej części placu stwierdzono istnienie kamiennego bruku. Zabytki ruchome znajdujące w dolnych warstwach wydатовano na wieki XIV/XV oraz XVI – do końca XIX w. Według autora sprawozdania wyniki badań nie potwierdzają hipotezy o istnieniu tu ogrodu renesansowego, a wyniki badań dendrologicznych drzew alei lipowej wskazują na czas ich nasadzenia około 90 lat wstecz. Sondaże udowodniły jednak istnienie szeregu XIX-wiecznych elementów zagospodarowania parku.

Badania wykopaliskowe w ogrodzie pałacu Branickich w Białymstoku prowadziła również ekipa archeologów z Instytutu Archeologii i Etnologii Uniwersytetu im. Mikołaja Kopernika w Toruniu pod kierunkiem A. Koli w latach 1997-2001 na zlecenie Ośrodka Ochrony Zabytkowego Krajobrazu w Warszawie. Kompozycja „Ogrodów Hetmańskich” Jana Klemensa Branickiego uznawana jest za jedną z najwspanialszych realizacji tego rodzaju w Polsce¹⁷. Pierwsze wiadomości o pracach ogrodowych pochodzą z roku 1729. Przed pałacem założono osiem bukszpanowych parterów, ustawiono drewniane piramidy, przystąpiono do tworzenia boskietów i szpalerów w ogrodzie podzielonym na górny i dolny. W 1738 r. w małym ogródku pod oknami „apartamentu łazienkowego” ustawiono berso i małą fontannę, drugą zbudowano na osi ogrodu (rozebrana w 1752 r.), założono też ogród kwiatowy i kuchenny. W tym czasie postawiono również pawilony ogrodowe, zaś dalsze w ramach dekompozycji w latach 50., kolejny Pawilon pod Orłem w latach 1752-56. W dolnym ogrodzie w roku 1755 wybudowano „pawilon z muru pruskiego”, zaś w 1762 pawilon teatru. Już poprzednio powstały w środkowych parterach cztery fontanny oraz dwie przed pomarańczarnią. W roku 1752 na przedłużeniu głównej alei powstał most, a taras otoczono balustradą. W latach 1754-1791 ogrody ozdobiono rzeźbami, w latach 1748-1753 wysta-

wiono dużą oranżerię, w latach 1763 i 1775 dwie figarnie. Powstał układ dwupoziomowy, asymetryczny, którego linię podziału wyznaczyła dawna fosa, przekształcona w kanał w kształcie litery L, łączący się ze stawem. Ogród założono na tarasie na planie prostokąta, przy czym rozpiętość salonu parterowego odpowiadała szerokości pałacu. Ogród dolny z gwiazdzistymi boskietami i ogród kuchenny leżały poza kanałem. Od zachodu i południowego wschodu ogrody łączyły się ze zwierzyńcami. Ozdobę ogrodów stanowiły altanki, bersa i pawilony. Perspektywę alei zamykała altana – Pawilon pod Orłem z grotą, kaskadą oraz rzeźbą Neptuna. W ogrodach znajdowały się też inne altany, pawilony, loggie oraz rzeźby, zgodnie z założeniami sztuki ogrodowej baroku. Koncepcję ogrodów przypisuje się Branickiemu, projekty J. Deyblowi lub J.H. Klemmowi, a być może też J. Fontanie. Kompozycja barokowa została częściowo zatarta w XIX w., zniszczenia spotęgowała II wojna światowa. W latach 1920/30. podjęto prace porządkowe i badania nad historią założenia. Powojenne przekazanie pałacu z otoczeniem Akademii Medycznej w Białymstoku wstrzymało rekonstrukcję autorstwa G. Ciołka z roku 1948. Dalsze prace prowadzono w latach 1950. i 1960. W roku 1997 podjął je Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu w Warszawie, wykonując liczne studia i prace badawcze¹⁸, zlecając także prace archeologiczne, których celem była „rekonstrukcja pierwotnej kompozycji ogrodu w wybranych miejscach” zarówno w zakresie architektury zieleni, jak też antropogenicznych struktur ogrodu¹⁹. Prace archeologiczne skoncentrowały się przed tylną elewacją pałacu na obszarze parteru południowego, wzdłuż głównej alei, osiowo odchodzącej od pałacu w kierunku południowo-zachodnim w obszarze ogrodu górnego. Drugi obszar badań objął pogranicze ogrodu górnego i dolnego w miejscu nieistniejącej Altany pod Orłem.

W wyniku tych prac dokonano rozpoznania części jednego z parterów na przestrzeni blisko 190 m² stwierdzając liczne przekształcenia, widoczne szczególnie w warstwie humusu na głębokości 40-50 cm.

Uchwycono tu też ślady głębokiej orki pługiem wieloskibowym z niedawnych czasów oraz dawniejszych wykopów, związanych zapewne ze starszą niż barokowe założenie fosą, a także ślady rowu zasilającego fontanny w wodę. Wykop w rejonie Altany pod Orłem pozwolił na ujawnienie partii muru oporowego z XVIII w., oddzielającego ogród górny od dolnego oraz stanowiącego być może ławę fundamentową kanału zasilającego. Pobrano też próbki gruntu dla badań palinologicznych i drewna dla badań dendrochronologicznych. Możliwość

zastosowania zróżnicowanych wykopów archeologicznych, poczynając od sondażu do szerokopłaszczyznowych, pozwoliła na uzyskanie pożytecznych, choć jeszcze niepełnych informacji i danych.

W ostatnim okresie badań odkryto też kamienne krawędzie ścieżek ogrodowych, fundamenty tarasu Pawilonu Chińskiego, płyty denne XVIII-wiecznych fontann, drewnianą studnię-sadzawkę w boskiatach, pierwotny przebieg ogrodzenia od strony Zwierzyńca i szereg innych obiektów.

W roku 1997 zespół pracowników naukowych Oddziału Łódzkiego Instytutu Archeologii i Etnologii PAN, pod kierunkiem T. Poklewskiego, z udziałem M. Żemigali i E. Wtorkiewicz-Marosik, przeprowadził badania wykopaliskowe w ogrodzie dawnego pałacu biskupów kujawskich w Wólborzu²⁰. Barokowa rezydencja wraz z parkiem pochodzi z 3. ćwierci XVIII w. Przejęta w XIX w. przez rosyjski skarb państwa, służyła głównie jako koszary wojskowe. Odbudowana po II wojnie światowej, mieści Zespół Szkół Rolniczych i składa się z korpusu głównego pałacu oraz oficyn i parku z osiową, dojazdową aleją lipową, do której równolegle poprowadzono asfaltową drogę dojazdową do pałacu, ponadto z czterech, również osiowo usytuowanych, trawiastych teras obramionych szpalerami lipowymi. Na piątej terasie znajduje się osiowo usytuowany staw. Aleje i terasy są w stanie dewastacji spotęgowanej bezplanowymi dosadzeniami, niektóre drzewa zostały wyłączone z obrębu parku współczesnym ogrodzeniem. Szpaler północny zabudowano w latach 1970. garażem i barakami. Przez terasy poprowadzono w sposób bezplanowy dojazdy do budynków gospodarczych wybudowanych w obrębie parku.

Prace ewidencyjne i badania parku rozpoczęte zostały dopiero w latach 1960. na zlecenie wojewódzkiego konserwatora zabytków w Łodzi i kontynuowane w roku 1981. W latach 1980. wykonane zostały w PP Pracowni Konserwacji Zabytków, Oddział we Wrocławiu dwa opracowania oparte na wykonanej szczegółowej inwentaryzacji, uzupełniają je ostatnie publikacje²¹. Celem badań archeologicznych prowadzonych na zlecenie Ośrodka Ochrony Zabytkowego Krajobrazu w Warszawie było stwierdzenie „w jakiej mierze w warunkach geomorfologicznych Polski, na miękkim podłożu, można odnaleźć ślady dawniejszych urządzeń ogrodowych, a przede wszystkim tych elementów, które nie zachowały się trwale w dzisiejszych naniesieniach i zadrzewieniach terenu”²². Przedmiotem badań miały być przede wszystkim partery, na których istniały rabaty kwiatowe i rosły niskopienne krzewy. Jako metodę badań przyjęto wykopy szerokopłaszczyznowe wykonane w liczbie sześciu, po dwa na każdej terasie ogrodu na wschód od pała-

cu, w tym na osi poprzecznej drugiej terasy oraz równolegle do osi, na terasach pierwszej i drugiej. Wykopy zlokalizowano w siatce arowej obejmując nimi powierzchnię 550 m², wykonano ponadto 17 wierceń rozpoznawczych do głębokości 4,2 m. Jak stwierdzono, oś ogrodu poprowadzona została w poprzek stoku wysoczyzny brzegowej z pewnym odchyleniem od jego osi, zaś terasy 2. i 3. uformowano przez wcięcie w stok oraz nadsypanie ich krawędzi przy użyciu ubitego piasku, żwiru i gliny. Na drugiej terasie stwierdzono ślad zasypanego wykopu, może z ostatniej wojny, istnienie kanalików rynsztokowych opadających w kierunku krawędzi terasy oraz brak nasadzeń. Natomiast na jej parterze rozległe lipiny o szachownicowym nasadzeniu znajdujące się w bankietkach umocnionych gliną. Wzdłuż nich ustalono przebieg żwirowanych ścieżek. Na terasie drugiej nie stwierdzono nasadzeń i zagospodarowania, natomiast doły po karczunku drzew. Na terasie trzeciej sytuację określono podobnie, odnotowując zniszczenia związane z budową boiska szkolnego.

We wnioskach z tych badań autor sprawozdania stwierdza nieprawidłowość w powojennym odtworzeniu pierwszej terasy, cytuje też wyniki ekspertyzy dendrochronologicznej wykazującej, że większość drzewostanu pochodzi z lat 1762-63, pozostałe drzewa z wieku XIX. Sprawozdanie uzupełniają rozważania dotyczące przekształceń poszczególnych partii zespołu oraz wnioski konserwatorskie dla prac rekonstrukcyjnych, zmierzające do likwidacji dewastujących teren i drzewostan urządzeń i budynków. Dla niniejszego opracowania szczególnie istotne są wnioski metodyczne autora, doświadczonego badacza, dotyczące przydatności metody archeologicznej w zastosowaniu do tego rodzaju prac. W konkluzji stwierdza mianowicie, że nadaje się ona do weryfikacji i odczytywania historycznych planów założeń ogrodowych, jest więc adekwatna do przedmiotu badań i stwarza możliwości uzyskania korzyści poznawczych. Sprawdziło się jego zdaniem założenie, że dla tego typu badań właściwe jest posługiwanie się, w miarę możliwości i istniejących warunków terenowych, wykopami szerokopłaszczyznowymi. Jak jednak wynika z cytowanych sprawozdań, w razie niemożności badań szerokopłaszczyznowych stosowane były również z pewnym powodzeniem rowy sondażowe lub głębokie wykopy punktowe. Ponadto fakt, że nasadzenia odbywały się głównie w obrębie warstw humusu, co często – choć jak wiemy nie zawsze – nie pozwala na dokonywanie obserwacji przez archeologów, każe koncentrować się na podłożu i zachowanych w jego strukturze śladach. Wykopy związane z głębokimi nasadzeniami w obrębie

calca podlegają oczywiście obserwacjom archeologicznym, podobnie jak pozostałości małej architektury, pozostałości urządzeń wodnych itp. W sprawozdaniach nie poruszono w zasadzie problemu prowadzenia wykopów „do calca”, co uznane jest powszechnie jako jeden z kanonów metody wykopaliskowej, który jednak w badaniach ogrodów nie zawsze jest stosowany.

Wśród badań archeologicznych mających charakter zróżnicowany ze względu na rodzaj obiektów, w których znajdowały się ogrody, oraz sformułowanie programu badań wypracowanego w oparciu o zespołowe, interdyscyplinarne konsultacje i opracowania, wymienić należy jeszcze badania T. Poklewskiego i M. Żemigały na terenie zamku w Bolesławcu, mimo wyjątkowo trudnego terenu badań uwieńczone również pomyślnymi efektami. Badania te, prowadzone w obszarze zamku i w najbliższym otoczeniu, posiadają swoją istotną specyfikę i trudno je porównywać w zasadzie z większością innych prac tego rodzaju²³.

Tak więc, podsumowując powyższy przegląd, nie ulega wątpliwości, że badania w zakresie archeologii ogrodów i parków prowadzone były metodycznie od początku lat 1980. przez doświadczonych lub zdobywających te doświadczenia archeologów, specjalizujących się w zakresie badań na średniowieczem i okresami nowożytnymi, reprezentujących szczególnie kompetentne w tym zakresie ośrodki w Łodzi, Toruniu i Lublinie. Niewątpliwym udział w rozpoczęciu tego rodzaju prac miał jeszcze w latach 1960. ośrodek krakowski, w tym szczególnie Pracownie: Archeologiczna i Dokumentacji Naukowo-Historycznej PP PKZ. To z inicjatywy krakowskich historyków sztuki, mających swój istotny wkład w formułowanie wniosków badawczych i konserwatorskich, a więc także dla programu badań archeologicznych, dokonano pierwszych w Polsce prac tego rodzaju. Udział archeologów również nie był tu bierny, niekiedy w sposób istotny, pytanie czy celowe, wyprzedził konkretne postulaty badawcze przedstawiciele innych dyscyplin. Natomiast niewątpliwie udział historyków ogrodów, wówczas jeszcze nielicznych i izolowanych pod względem warsztatu i możliwości współpracy z przedstawicielami innych specjalności, z wyjątkiem może historyków sztuki, był w tych badaniach nikły lub nawet początkowo żaden – oczywiście oprócz publikacji ich autorstwa mających oczywistą wartość i znaczenie (G. Ciołek, J. Bogdanowski). Niewątpliwym przełomem metodycznym stworzyły inspiracje, a nawet konkretne postulaty i zadania oraz wymogi płynące z byłego Ośrodka Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, kierowanego przez dr. Andrzeja Michałowskiego, przy czym istotną rolę odegrał zespół kierowany przez

Danutę Sikorę, autorkę licznych opracowań z zakresu historii ogrodów i parków oraz dokumentacji zakończonych wnioskami i zaleceniami dla badaczy z zakresu innych dyscyplin, w tym archeologów, których możliwości i doświadczenie wykorzystywano w ramach tej instytucji coraz szerzej, od początku lat 1990. Dobrze więc, że w nowych ramach organizacyjnych, jakie stworzył Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, dziedzina badań i rewaloryzacji ogrodów zabytkowych jest kontynuowana i rozwijana, a archeologia ze swym dorobkiem i możliwościami znajduje tam swoje miejsce.

¹ T. Morysiński, *Archeologia w procesie rewaloryzacji ogrodów, trudne początki*, „Wiadomości Konserwatorskie”, nr 19, 2006, s. 30-37;

D. Sikora, *Rola archeologii ogrodowej w procesie rewaloryzacji ogrodu zabytkowego na przykładzie Ogrodu Wilanowskiego*, (w:) *Monument. Studia i Materiały Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków*, 2004, s. 175-200;

A. Gołembnik, *Pałac i ogrody w Wilanowie – badania archeologiczne Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków w sezonie 2003*, (w:) *Monument, op.cit.*, s. 135-160;

A. Gołembnik, A. Jankowski, *Badania archeologiczne Ogrodów Królewskich w Wilanowie – sezon 2004/2005*, w: *Monument. Studia i Materiały Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków*, t. 2, 2005, s. 275-303;

T. Morysiński, *Przyczynek do badań nad ceramicznymi pojemnikami używanymi w Ogrodzie Wilanowskim*, (w:) *Monument...*, 2004, *op.cit.*, s. 305-335.

² A. Kola, *Archeologiczne badania wykopaliskowe na terenie Ogrodu Branickich w Białymstoku w 1997 r.*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Białostockiego”, 1998, s. 57; Tenże, *Archeologiczne badania w Ogrodzie Branickich w Białymstoku w latach 1998-9*, (w:) *Ogród Branickich*.

³ J. Tomala, *Oporów. Małomiasteczkowa własność prywatna w powiecie orłowskim w województwie łęczyckim, od XIV do XVIII wieku*, Oporów 2002, s. 88 i nast.

⁴ J. Gromnicki, *Zastosowanie metody archeologicznej w badaniach ogrodów zabytkowych*, (w:) *Budownictwo i budownictwo w przeszłości*, Łódź 2002, s. 445-455.

⁵ M. Żemigała, *Ogród włoski Kacpra Denhoffa w 1628 roku*, (w:) *Budownictwo i budownictwo w przeszłości*, s. 489-495; zob. też: A. Kola, *Relikty barokowych fontann w „salonie” kwiatowym ogrodu Branickich w Białymstoku*, tamże, s. 477-488. Tam również dalsza literatura.

⁶ *Karta Florencka*, zob.: *Vademecum konserwatora zabytków*, wyd. ICOMOS, Warszawa 1969.

⁷ T. Holcerowa, B. Kleszczyńska, *Ogród pałacowy w dawnym Pałacu Biskupim w Kielcach*, PP PKZ Oddział w Krakowie, Kraków 1968, dokumentacja historyczno-architektoniczna;

T. Dębowski, *Kielce. Ogród pałacowy. Sprawozdanie z prac archeologicznych*, dokumentacja PP PKZ Oddział w Krakowie, Kraków 1967 (obie w Archiwum ROBiDZ w Krakowie). Kielce od połowy XI w. znajdowały się w jurysdykcji biskupów krakowskich, stanowiąc od roku 1354 ich posiadłość, znajdowała się tu ich letnia rezydencja. Obecny, wczesnobarokowy pałac biskupi autorstwa T. Pancina pochodzi z lat 1637-1641 i obejmuje korpus

- główny z wieżami w narożach, dobudowanymi w XVIII w. skrzydłami oraz loggią wejściową.
- ⁸ T. Dębowski, *op.cit.*, H. Ginter, T. Dębowski, *Kielce. Ogród zamkowy. Dziennik prac wykopaliskowych w roku 1967*, PP PKZ Oddział w Krakowie, Kraków 1967; T. Dębowski, M. Myszkowa, *Kielce. Ogród zamkowy. Inwentarze zabytków za lata 1966/68*, PP PKZ Oddział w Krakowie, Kraków 1968; M. Myszkowa, *Inwentarz materiałów zabytkowych z badań w 1969 roku*, PP PKZ Oddział w Krakowie, Kraków 1969 (dokumentacje w Archiwum ROBiDZ w Krakowie).
- ⁹ Historia Mogilan sięga średniowiecza. W latach 1234-1560 znajdowały się one w posiadaniu cystersów, następnie Spytka Jordana, który w roku 1567 wznosi tu dwór. W XVIII w. przechodzą w ręce Potockich, a od roku 1892 rodziny Nowina-Konopków, którzy w latach 1840-1924 dokonują sukcesywnie przebudów dworu i przekształcają jego otoczenie. W roku 1944 zespół przechodzi w ręce państwa, aby w początku lat 1970. stać się własnością Polskiej Akademii Nauk. Zob.: J. Nowina-Konopka, *Wieś Mogilany*, Kraków 1885; J. Frazik, *Założenie pałacowe w Mogilanach*, 1960 (dokumentacja w archiwach WKZ w Krakowie); A. Sweryczewski, *Badania architektoniczne dworu w Mogilanach*, PP PKZ Oddział w Krakowie, Kraków 1968; J. Kozak, *Mogilany pow. Kraków. Dwór renesansowy*, PP PKZ Oddział w Krakowie, Kraków 1968; E. Orzechówna, *Mogilany, dwór i park*, PP PKZ Oddział w Krakowie, Kraków 1973; M. Dayczak-Domanasiewicz, *Mogilany dwór. Opracowanie wstępne*, PP PKZ Oddział w Krakowie, Kraków 1973. Ponadto w archiwum ROBiDZ w Krakowie znajdują się: dokumentacja fotograficzna i rysunkowa dotycząca badań archeologicznych i architektonicznych dworu i parku w Mogilanach, autorstwa J. Kozaka, W. Niewaldy, T. Grzechówny, L. Stachowskiego i in., wykonana w ramach prac PP PKZ Oddziału w Krakowie.
- ¹⁰ M. Dayczak-Domasiewicz, *Mogilany pow. Kraków. Dwór. Opracowanie końcowe*, PP PKZ Oddział w Krakowie, Kraków 1975 (również w archiwum ROBiDZ w Krakowie).
- ¹¹ Z. Pyzik, *Informator Archeologiczny. Badania 1968 r.*, Warszawa 1969.
- ¹² A. Kola, *Archeologiczne badania sondażowe na terenie domniemanego barokowego ogrodu klasztornego Cystersów w Jędrzejowie*, Uniwersyteckie Centrum Archeologii Średniowiecza i Nowożytności UMK w Toruniu, Toruń 1996 (maszynopis w archiwum KOBiDZ w Warszawie). Początki klasztoru w Jędrzejowie datuje się na lata 1140-1149. Obecny kościół konsekrowano w roku 1210, został on silnie przebudowany w XV w. oraz powtórnie po pożarze w latach 1728-1754.
- ¹³ G. Ciołek, *Ogrody polskie*, s.19 i 66; A. Kola, *Archeologiczne badania sondażowe...*, *op.cit.*
- ¹⁴ A. Kola, *op.cit.*
- ¹⁵ A. Cichomski, *Park pałacowy w Puławach. Informator Archeologiczny. Badania 1976*, Warszawa 1977, s. 313-314; I. Kutyłowska, *Wodociągi i wodne urządzenia ogrodowe z XVII wieku w Puławach*, Warszawa 1989, cyt. za T. Morysińskim.
- ¹⁶ Zamek w Oporowie wzniesiony został, jak wzmiankuje J. Długosz, w pierwszej połowie XV w. przez Wł. Oporowskiego, podkanclerzego koronnego, biskupa i prymasa z czasów pierwszych Jagiellonów. W rękach jego spadkobierców pozostaje do pierwszej połowy XVII wieku, kiedy to przechodzi w ręce Tarnowskich h. Rolicz z Gostynia, którzy poddają go restauracji. Od około 1725 r. zamkiem władają Sołłhubowie, którzy w połowie XVIII w.

- doprowadzają do jego częściowego przekształcenia, podobnie jak sąsiedniego kościoła, w stylu barokowym, jak również zapewne do powstania barokowego ogrodu. W XIX w. przechodzi w ręce rodziny Orsettich, a w 1932 – Karskich. Po II wojnie światowej przejęty zostaje przez państwo, powstaje w nim muzeum. A. Kola, *Archeologiczne badania wykopaliskowe na terenie domniemanego renesansowej części ogrodowej zabytkowego parku zamkowego w Oporowie koło Kutna*, Uniwersyteckie Centrum Archeologii Średniowiecza i Nowożytności UMK w Toruniu, Toruń 1995, maszynopis w archiwum KOBiDZ w Warszawie. Zob. też: W. Gawarecki, *Oporowo. Wspomnienia historyczne. Kalendarzyk polityczny za rok 1844*, Warszawa 1844; G. Ciołek, *Zarys historii kompozycji ogrodowych w Polsce*, Łódź 1955; G. Majewska, *Wyniki badań nad zamkiem gotyckim w Oporowie*, „Rocznik Muzeów i Ochrony Zabytków Ziemi Polski Środkowej”, t. I, 1973; M. Paździor, *Sprawozdanie Zarządu Muzeów i Ochrony Zabytków z prac konserwatorskich prowadzonych w Polsce w 1962 r. Oporów – zamek*, „Ochrona Zabytków”, R. XVI, 1963, z. 3, s. 59; D. Sikora, *Cechy charakterystyczne i rewaloryzacja zabytkowego parku w Oporowie*, Praca magisterska wykonana w SGGW w Warszawie, 1991 (maszynopisy powyższych opracowań w archiwach KOBiDZ i SGGW w Warszawie).
- ¹⁷ Pałac w Białymstoku zbudowany został w roku 1670 dla Wiesiołowskich, w końcu XVII wieku adaptowany przez Tylmana z Garamen dla Branickich. Od roku 1726 przez lat kilkadziesiąt przebudowywany, zapewne wg planów Deybla. Po roku 1753 w ramach kolejnej generalnej przebudowy Białegostoku powiększono całość założenia do 14 ha. A. Kola, *Sprawozdanie z archeologicznych badań wykopaliskowych w 1997 roku na terenie Ogrodu Branickich w Białymstoku*, (w:) *Ogród Branickich w Białymstoku, Badania, Projekty, Realizacja 1998*, „Studia i Materiały Ośrodka Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Seria: Ogrody”, nr 4/10, Warszawa 1998, s. 86-89; A. Oleńska, *Analiza kompozycji i dekoracji ogrodu przy pałacu Jana Klemensa Branickiego w Białymstoku*, tamże, s. 23-76; D. Sikora, K. Kolnes, *Analiza układu przestrzennego salonu ogrodowego w Ogrodzie Branickich*, tamże, s. 77-80; D. Sikora, *Projekt parteru w salonie ogrodowym Ogrodu Branickich*, tamże, s. 80-83; tam też dalsza literatura.
- ¹⁸ A. Oleńska, *op.cit.*; D. Sikora, *Plan prac projektowych i badawczych na lata 1997-1999, dotyczący Ogrodu Branickich w Białymstoku*, tamże, s. 90-91.
- ¹⁹ A. Kola, *Sprawozdanie z archeologicznych badań...*, *op.cit.*
- ²⁰ T. Poklewski, *Wyniki archeologicznych badań wykopaliskowych ogrodu przy pałacu dawniej biskupów kujawskich (włocławskich) w Wólborzu w woj. piotrkowskim. Badania w 1997 r.*, Instytut Archeologii i Etnologii PAN Oddział w Łodzi (maszynopis znajduje się w archiwach IAE PAN Oddziału w Łodzi i KODBiZ w Warszawie).
- ²¹ T. Poklewski, *op.cit.*; W. Puget, *Wólborz – zamek i pałac*, (w:) *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Województwo sieradzkie*, t. I, red. T. Jaroszewski, Warszawa 1990, s. 63-105; J. Korkuciowa, *Ogród biskupów kujawskich w Wólborzu*, PPKZ SA Oddział w Warszawie, Warszawa (w archiwach WKZ w Piotrkowie Trybunalskim i KODZ w Warszawie); C.K. Eysmont, *Wytyczne konserwatorskie do adaptacji założenia dworskiego w Wólborzu, woj. piotrkowskie*; PP PKZ Oddział we Wrocławiu, Wrocław, 1983 (archiwum KODZ we Wrocławiu), tam dalsza bibliografia zagadnienia.
- ²² T. Poklewski, *op.cit.*
- ²³ M. Żemigła, *Ogród włoski Kacpra Denhoffa...*, *op.cit.*